

SOBRE L'ORIGEN DEL CASTELLÀ *ALITÁN* 'SCYLIORHINUS STELLARIS'

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Arran del contacte científic que vaig tenir amb Alberto M. Arias, autor, amb Mercedes de la Torre, de *Ictionimia andaluza* (2019), un dels millors estudis sobre una àrea romànica relatiu a la ictionímia, va sorgir el tema de l'origen del mot castellà *alitán*, que designa l'*Scyliorhinus stellaris*; i, a tal propòsit, vaig suggerir-li una proposta, que després he vist insinuada en el *Diccionario Histórico de la Real Academia Española* i que ara em plau de justificar i comentar àmpliament.¹

2. ESPÈCIES DE LA FAMÍLIA DELS *SCYLIORHINIDAE*

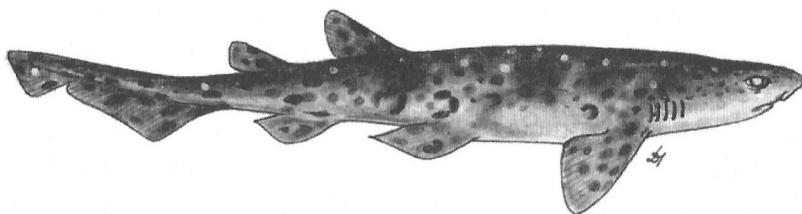
L'*alitán* presenta uns trets que han donat lloc a diverses denominacions: el «color rogenc de les característiques taques de la pell» (Duran, I, 103) o el «color gris rojizo» de l'espècie afí *Scyliorhinus canicula*, transmès a l'*Scyliorhinus stellaris*, ha generat el port. *pata roxa*, l'ast. *pintarroja* (→ *patarroxa*), el fr. *grande roussette*, entre altres. Les característiques comunes a les dues espècies han donat lloc a noms que comparteixen la mateixa motivació: la pell aspra, que «se emplea como rascador a modo de lija» (Barriuso 2001), «usada per labori di pulimento» (Palombi-Santarelli 220), és l'origen del canari i castellà *lija* i de l'asturià *rillón*, *riñón* (del portuguès *rilhar* 'rosegar; raure'). L'agudesa de les seves dents explicaria la comparació amb un felí: *gat*, *gatet*, *gati*; *gat de fora*, *gat pigat*, *gatvaire* (*Scyliorhinus canicula* i *S. stellaris*, LMP, IV, 646 i 547) o, més rara-

1. Em plau regraciar els diversos ajuts rebuts de José Antonio Pascual, Pere Quetglas, Alberto M. Arias García, Joan Ramon Veny-Mesquida; també de Núria Jolis per la confecció del mapa.

ment, amb un cànid (veg. l'angl. *dogfish* o el primer element del nom científic *Scyliorhinus*). Les taquetes obscures, arrodonides, de color negrós violaci, justifiquen el determinant del nom científic *Scyliorhinus stellaris*, amb un nucli derivat del gr. SKÝLION ‘gos’ (gr. antic *skýlax* ‘gos jove’); les taquetes també han motivat el segon element del cat. *gatvaire* i, més ocasionalment, de *gat pigat* (LMP, IV, 647). Duran (I: 102) apunta la possibilitat que el nom connecti més aviat amb el gat salvatge:

El gat salvatge, el verat i la variada tenen en comú una ornamentació de la regió dorsal fetes a base de ratlles transversals obscures [-]. Els individus joves d'uns 20 cm, de les dues espècies de *Scyliorhinus*, per sota del model de pigmentació propi dels adults, presenten unes 6 o 7 bandes transversals més obscures que es van esvaïnt amb l'edat, però que en el cas de *S. stellaris* són molt més persistents, sovint encara més visibles en els adults i que podrien ser el motiu de la comparació amb el gat salvatge.

Una espècie afí, de la mateixa família dels *Scyliorhinidae*, és el *Galeus melastomus*: té la boca interiorment negra i per això el primer component del nom científic *melastomus* (gr. *melas* ‘negre’, *stoma* ‘boca’) i els noms de l'it. *boccanera*, *gattuccio nero*, el sicilià *pisci bucca d'infernu* (Palombi-Santarelli, 224). Quant al nom *moixina*, aquest per a Duran podria estar en relació amb el significat ‘recipient per fer-hi deposicions els malalts’ aplicat a aquesta espècie per la «mala olor, de tipus amoniacal, característica del peix bestinal» (I, 102-103), però el fet que l'ictiònim s'usi a tota la costa del Principat, des de Roses fins a Sant Carles de la Ràpita (Huguet 1991), sense que *moixina* tingui aquí el significat de ‘recipient per a deposicions’, fa pensar més aviat en un derivat diminutiu de *moix* (< MUSTEUS ‘nou, fresc’, però no s'hi veu la relació semàntica) o potser, millor, de *moix* ‘gat’ (des del sentit de ‘astut’, cf. § 3 “aspabilitat” atribuït a Dènia per a aquesta espècie), d'origen expressiu (cal pensar en el possible mot tautològic *gata moixa*); el diminutiu *moixina* tindria sentit per la menor dimensió de l'espècie respecte de les altres de la mateixa família.

Alitán (*Scyliorhinus stellaris*). Dibuix de Miquel Duran.

3. SIGNIFICATS DEL PORT. LEITÃO

El *DHLE* afirmava en el seu darrer fascicle: «Quizá emparentado con el port. *leitão*, *leitão*, ‘peixe plagiostomo’». La nostra proposta és que *alitán*, més que emparentat amb

el portuguès *leitão*, n'és un manlleu, a través de l'andalús. Els diccionaris portuguesos solen registrar dos significats del mot, el de 'porcell, lletó' i el de 'tipus de peix':

Leitão. Báculo, enquanto mama. Peixe plagiostomo, alvacento (Figueiredo 1954).

Leitão. 1. Porco novo, ainda em fase de lactação; báculo en quanto mama. 2 Carne comestível deste animal [...]. 3. Peixe plagiostomo, esbranquiçado, que faz parte da fauna marítima portuguesa, também conhecido por *cação* (Dicionário 2001).

Accepcions que trobem en altres diccionaris com Da Silva 1984. En canvi, no apareix la ictiològica en Ferreira (s.d.), potser perquè aquesta obra es refereix al portuguès del Brasil, ni tampoc en els diccionaris gallecs:

Leitón. Porco que aínda non deixou de mamar. Leitón asado ó forno. SIN. *bacoriño*, *bácoro*, *rancho* (DLG).

4. L'ÈTIM DE LEITÃO

Respecte a l'origen del nom portuguès, *leitão*, els diccionaris etimològics portuguesos tenen en compte l'accepció de l'animal terrestre, que deriva de LACTONE, diminutiu de LACTE 'llet', amb el significat primigeni de 'cria del porc mentre mama o acabat de desmamar' (cat. *lletó*, dial. *lleitó*), estès després a l'espècie marina. Així ho fa Machado (1952 [1977]):

Leitão < *LACTONE (cast. *lechón*; pirenaico *latón*; catalão *lletó*; it. *lattone*); doc. 1059; antrop. s. xv).

però sense explicar la motivació semàntica del canvi d'accepció, que es justificaria —creiem— per una comparació del musell del peix amb el del porc; comparació que també s'ha aplicat a altres peixos, bé que per motivacions diferents, com es veu en alguns noms andalusos «por la similitud entre el aspecto rechoncho del pez y el del cerdo terrestre: *cochino*, *guarro* [de la mar], *marrano*», noms de l'*Oxynotus centrina* i *Centrophorus granulatus* (Arias de la Torre 2019: 125 i 117; Arias [en premsa]).

5. DEL LEITÃO/ALITÃO PORTUGUÈS A L'ALITÁN ANDALÚS

El mot *alitan* apareix per primera vegada en les obres del canonge andalús Antonio Cabrera (1815) amb aquesta descripció:

Alitan. *Squalus ocellaris*. Tiene el dorso manchado de negro en fondo blanco, nunca rojizo; carece de las manchas junto a los ojos, pero le convienen las demás propiedades.

on, com ha aclarit Arias García (2019), el religiós gadità va confondre el nom científic amb l'*Scyliorhinus stellaris*, l'*alitan*, el nostre *gatvaire*. Paradoxalment el nom no va ser recollit a l'obra exhaustiva d'ictiònims d'Andalusia d'Arias-De la Torre (2019), potser «porque es de captura ocasional» (p. 94); afegim-hi que a la costa del Principat «fins fa poc no tenia cap importància econòmica. Actualment es ven a les llotges, sempre que hagi estat pelada prèviament pels pescadors, ja que té la pell molt dura i costa molt de treure» (Huguet 1991; 95); al litoral valencià és poc freqüent: «Ara ja ha desaparegut casi a Dénia. És molt *aspabilat*» (Cabrera: 161). Tanmateix, Alvar (1970, 189) va registrar *albitán* a Ayamonte, amb el nom científic *Galeus melanostomus*, una variant obsoleta del nom científic el primer element del qual tindria per base *melan(o)-*, una formació freqüent en noms compostos com *melanodérmatos*.

L'obra de Cabrera, el conjunt de la qual ha estat estudiat per Arias García (en premsa), comprèn tres documents, amb un total de 438 entrades, un d'ells publicat posteriorment per Graells (1887). Després de Cabrera, l'ictiònim apareix en Antonio Machado (1857) entre els peixos de la costa andalusina, Pérez Arcas (1865), J. C. Luna (1948), Lozano (1963), segons informació del *DHLE*. Posteriorment el nom apareix com a estàndard castellà en el *Diccionario manual e ilustrado de la lengua española* (1983), amb aquesta definició, sense precisar-ne l'espècie:

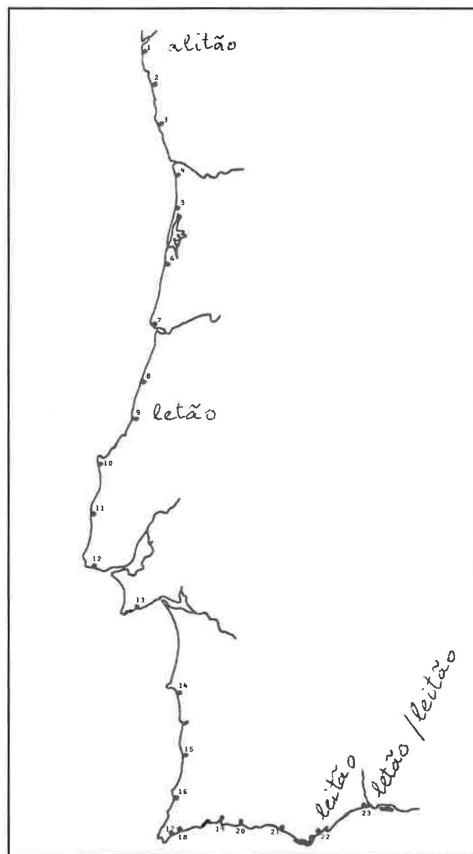
Alitán. Escualo que puede alcanzar más de un metro, con cuerpo cubierto de manchitas lenticulares.

que designa sens dubte l'*Scyliorhinus stellaris*, i que d'aquí és incorporat al *DLE* a partir de 1984 ajudant-hi probablement, segons m'indica José Antonio Pascual, la presència del mot en els materials recollits per al *DHLE*. El mot apareix en treballs de caràcter ictiològic o ictionímic de l'àmbit castellà: a més de l'esmentat Lozano Cabo, es troba a Campbell (1984: 259), Juana (1987: 37), *LMP* (1989: 647), Göthel (1994: 236), etc. o com a equivalent castellà del nom català (*NOE* 1965; Luther-Fiedler 1968: Nadal 1981: 26; Alegre-Lleonart-Veny 1992: núm. 35; Canyelles/Mas 2000: 52; Mercader-Lloris-Rucabado 2001: 332).

Però, anem al moll d'aquest article, és a dir, la justificació de la procedència de l'ictiònim castellà *alitan*. La presència de l'element inicial *al-* podria fer pensar en un arabisme, però la seva documentació tardana ja ens allunya d'aquest camí car la referència més antiga la trobem en l'esmentat canonge gadità Cabrera, autor d'una *Lista de los peces de Mar de Andalucía*, de 1817, però referint-se al *Scyliorhinus stellaris*, el *gatvaire* català, com ha demostrat Arias García. El veïnatge de les costes andaluses amb les portugueses em va fer pensar en la possibilitat d'una influència portuguesa. A tal efecte vaig consultar l'*Atlas Linguístico do litoral português* (1987), de Gabriela Vitorino, col·lega col·laboradora de l'*Atlas linguistique Roman*, dirigit avui per Michel Contini i Elisabetta Carpitelli (Grenoble), en el qual he tingut el plaer de col·laborar. Aquesta obra em va po-

sar —crec— en el bon camí. Efectivament, per a l'espècie de nom científic *Galeus melastomus* (mapa 118) Vitorino registra *alitãu* a Vila Praia de Ãncora (1), *letãu* a Nazaré (9), *leitãu* a Fuseta (22), *letãu/leitãu* a Monte Gordo. No és difícil relacionar aquests mots amb l'*alitán* andalús, tenint en compte el criteri fonètic, com l'equivalència del segment final port. *-ãu* [ãu] = cast. *-an* (*cão* = *can*, *João* = *Juan*, etc.), i el criteri geogràfic atès que les dues darreres atestacions es localitzen en dues localitats properes a la frontera portuguesa amb l'andalusa (veg. mapa).

L'aplicació de 'porc jove' al *Galeus melastomus*, per metàfora, s'explica per la menor dimensió (no més de 50 cm) d'aquest respecte de l'*Scyliorhinus stellaris* (80 cm), ço que concorda amb la imatge de 'porcell, porc jove'. Es tracta d'un altre manlleu ictionímic al portuguès, com ho són *garopa* (*Serranus cabrilla*), *garriento* (*Liza aurata*), *charro* (*Trachurus*) (veg. Vitorino, mapes 55, 48, 81 a, b), entre altres (Veny 2021: 463; Arias / De la Torre 2019, pàssim); per a altres aportacions del portuguès al castellà, veg. Corbella / Fajardo (2017).

Àrea del portuguès *leitão* (*Galeus melastomus*).

6. CONCLUSIÓ

En resum, el port. *leitãu*, ‘*Galeus melastomus*’, originat per la comparació del peix amb un ‘porcell’, per la seva dimensió respecte de les altres espècies de la mateixa família i potser per la comparació amb el musell del garrí, es va transferir després a l’andalús *alitán*, però per a designar l’*Scyliorhinus stellaris*, i s’ha convertit en el nom estàndard castellà, un element més en la nòmina de portuguesismes incorporats a l’andalús i, en aquest cas, també al castellà.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALEGRE, Montserrat / LEONART, Jordi / VENY, Joan (1992): *Espècies pesqueres d’interès comercial. Nomenclatura oficial catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- ALVAR, Manuel (1972): «Ictionimia y geografía lingüística», *Revista de Filología Española*, 53, p. 155-224.
- ARIAS GARCÍA, Alberto Manuel / TORRE GARCÍA, Mercedes de la (2019): *Ictionimia andaluza. Nombres vernáculos de especies pesqueras del “Mar de Andalucía”*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Universidad de Sevilla / Universidad de Granada / Universidad de Almería / Universidad de Cádiz / Universidad de Málaga / Universidad Pablo de Olavide.
- BARRIUSO, Emilio (1986): *El léxico de la fauna marina en los puertos pesqueros de Asturias central*. Oviedo: Gráficas Oviedo.
- CABRERA GONZÁLEZ, Roser (1997): *El món mariner a Dénia. Estudi etnolingüístic*. Alacant: Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”.
- CAMPBELL, Andrew (1984): *Guía de la flora y fauna del Mar Mediterráneo*. Barcelona: Omega.
- CORBELLA, Dolores / FAJARDO, Alejandro (ed.) (2017): *Español y portugués en contacto: préstamos léxicos e interpretaciones*. Berlin / Boston: De Gruyter.
- DHLE = Real Academia Española (1933-1936): *Diccionario histórico de la lengua española I*. Madrid, RAE.
- Dicionário = Dicionário da língua portuguesa contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*. Lisboa: Academia das Ciências de Lisboa e Fundação Calouste Gulbenkian, Verbo, 2001.
- DLG = *Diccionario da lingua galega*, Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega, A Coruña, 1990.
- DLE = Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española*. Madrid, 2004.
- DURAN, Miquel (2007): *Noms i descripcions dels peixos de la mar catalana. I. Àgnats, Condrictis, Osteïctis (primera part)*. Mallorca: Moll.

- GRAELLS, Mariano de la Paz (1887): «Ictiología ibérica. Memoria de los peces del Mar de Andalucía: autógrafo inédito del Magistral Cabrera que da a luz anotado el Vocal naturalista de la Comisión Central de Pesca, Mariano de la Paz Graells», *Revista de los progresos de las Ciencias Exactas, Físicas y Naturales*, XXII, 3, 1887, 141-189.
- LUTHER, Wolfgang / FIEDLER, Kurt (1968): *Peces y demás fauna marina de las costas del Mediterráneo*. Barcelona: Pulide.
- HUGUET I SESMA, Alicia (1991): *Catàleg de les 125 principals espècies d'interès pesquer a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.
- JUANA SARDÓN, Eduardo de (1987): *Guía de pescados y mariscos de consumo usual en España*. Barcelona: Omega.
- LLORIS, Domènec / MESEGUER, Sergi (2000): *Recursos marins del Mediterrani. Fauna i flora del Mar Català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, Direcció General de Pesca i Afers Marítims.
- LMP = ALVAR, Manuel (1989): *Léxico de los marineros peninsulares*, IV. Madrid: Arco/Libros.
- MAS, Xavier / CANYELLES, Xavier (2000): *Peixos de les Illes Balears*. Mallorca: Moll.
- MERCADER, Lluís / LLORIS, Domènec / RUCABADO, Jaume (2001): *Tots els peixos del mar català. Diagnòs i claus d'identificació*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- NADAL I FORTIÀ, Joan (1981): *Els nostres peixos*. Girona: Diputació de Girona.
- NOE = LOZANO CABO, F. / RODRÍGUEZ MARTÍN, O. / ARTÉ GRATACÓS, P. (1965): *Nomenclatura oficial española de los animales de interés pesquero*. Madrid: Subsecretaría de la Marina Mercante, Dirección General de Pesca Marítima.
- PALOMBI, Arturo / SANTARELLI, Mario (1969): *Gli animali commestibili dei mari d'Italia*, 3ª ed. Milano: Hoepli.
- VENY, Joan (2021): recensió de Alberto M. Arias García / Mercedes de la Torre, "Ictioni-mia andaluza", *Estudis Romànics*, 43, p. 461-466.
- VITORINO, Gabriela (1987): *Atlas linguístico do litoral português. Fauna e flora*, Lisboa, Centro de Linguística da Universidade de Lisboa, Instituto Nacional de Investigação Científica.